

MOLNÁR ATTILA KÁROLY

Kolnai és a modern lelkiismeret problémája

Hogyan lehet egy politikával foglalkozó konferencia témája a lelkiismeret? Pszichológiai és erkölcsi fogalmak lehetnek-e érdekesek a politikával foglalkozók számára? A kérdés megválaszolása némileg szélesebb problémára utal: a politika és erkölcs kapcsolatára, valamint az eszmetörténet jelentőségére.

A lelkiismeret politikai tárgyalását biztosan legitimálja az, hogy a mai politikai élet egyik gyakran elfogadott hivatkozása a lelkiismeret. Gyakran halljuk a Magyar Országgyűlésben, hogy egyes kérdésekben „lelkiismereti szavazást” engednek meg a pártok képviselőiknek. A rendszerváltás után nem sokkal a Magyar Köztársaság elnöke nem írta alá két főtisztviselő kinevezését, és ezt „lelkiismereti okokkal” igazolta. Azonban sem a „lelkiismereti szavazóktól”, sem a „lelkiismereti okokra” hivatkozóktól nem tudjuk meg sohasem tettük ennél pontosabb indokait. És, úgy tetszik, ezt számon sem kérhetjük tőlük. Ha egy fogalmat politikai cselekvők indoklásként használnak, akkor érdemes talán némi időt eltöltenünk a fogalomnál. Ez talán még nem túlzott eszmetörténeti elfogultság.

Az alábbi írás Kolnai *Téves lelkiismeret* (Kolnai, 2004) című dolgozata alapján arra törekszik, hogy bemutassa miképpen változott meg a lelkiismeret jelentése, hogyan értelmezte át a modern demokrácia, és rámutasson a demokratikus gondolkodás néhány előfeltevésére, valamint a belőlük fakadó problémákra.

1. A LELKIISMERETRŐL

A lelkiismeret nem filozófiai kategória, hanem görög köznyelvi,¹ onnan került be a kereszténységbe (nincs meg az ószövetségi gondolkodásban) és lett a keresztény erkölcsi és pszichológiai gondolkodást összekapcsoló fogalom. A klasszikus filozófia azt feltételezi, hogy az ember mindig a jóra törekszik. Problémája csak az, hogy hogyan tudja meg az ember, mi a jó. A lelkiismeret *eredeti értelme* azonban magában hordja az ember erkölcsi feszültségét, aki tudja mi a jó, és azt is tudja, vagy legalábbis utólag felismeri, hogy nem jót tesz vagy tett. A filozófia előfeltevésével szemben a lelkiismeret az ember esendőségére utal, és arra, hogy gyakran csak utólag tudja meg, mi a jó. Sőt gyakran már cselekvés kezdete előtt vagy a cselekvés során tudja, hogy mi a jó, mégsem azt teszi. A lelkiismeret az ilyen esendőség és az emiatt érzett szégyen megnevezése.

A lelkiismeret utal az áteredő bűnre, ami nem filozófiai előfeltevés. A lelkiismeret fogalma arra utal, hogy az eredendő bűn miatt az ember nem mindig arra törekszik, amit jónak tud vagy vél, mivel esendő. Ugyanakkor a lelkiismeret az egyénnek a transzcendiával,² a Teremtővel fennálló kapcsolata miatt választ ad arra a kérdésre is, hogy honnan tud az ember a jóról és mi készíti a jó megcselekedésére? A lelkiismeret kérdése a politikai gondolkodás számára a jó tudásának kérdése, a politika/immanens rend és a jóról való tudásunk transzcendenciája közti viszony kérdése.

Az alábbiakban röviden vázolom a lelkiismeret jelentéstörténetének egyes elemeit, amelyeknek jelentősége van Kolnai és a modern lelkiismeret problémájának megértése szempontjából.³

A lelkiismeret a görög köznyelv *syneidesis* fogalmából származik, amelyet a latin sztoikusok *conscientiának* fordítottak le. Mind a görög, mind a latin kifejezés eltér a magyar fordítás jelentésétől. A *syneidesis* eredetileg arra vonatkozott, hogy többek tudják valaki múltbeli rossz cselekedetét, és emiatt a rosszat elkövető szégyelli magát ezek előtt. A görög *oida* és a latin *scio* jelentése: „tudom”. Ha *syn-* vagy *con-* előtaggal kapcsolják össze, akkor a *synoida* és a *conscio* azt jelenti: „Másokkal együtt tudom azt, másokkal közösen tudom azt...” Ebből eredt a *syneidesis* és a *conscientia*.⁴ Itt kell felhívnom az olvasó figyelmét egy, a későbbiek szempontjából fontos elemre: a lelkiismeret nem csak az egyén titkos tudása.⁵ Ahogyan Polübiosz megfogalmazta: „Egyikünknek sincs félelmetesebb tanúja és kegyetlenebb vádlója annál, amely saját szívünkben lakik.” (Polübiosz, 2002: 221) Hobbes *Leviathánja* még őrizte a *conscientia* ezen eredeti értelmét (*conscius of it*). A *conscientia* tanú: *conscientia mille teste*, „a lelkiismeret ezer tanúval felér” (Hobbes, 1970: 56; 1Kor 4,4).

A *conscientia* valamilyen titok közös tudása, a titok pedig valamilyen múltbeli rossz cselekedetre vonatkozik, a *conscientia* ezért egy rossz tett miatti bánkódást, rossz érzést jelentett. A lelkiismeret eredetileg a rossz cselekedetről tanúskodott. Az *eusyneidetos* jelölte ugyanakkor azt az embert, akinek jó volt a lelkiismerete, akinek nem volt múltbeli szégyellni való tette, azaz akinek a titoknak semmi rosszat nem tud felróni. A lelkiismeret ebben a korai értelmében nem adott parancsot, sem engedélyt, nem motivált cselekvésre – egyszerűen a rossz tett miatti szorongást, mások előtti szégyent jelölte. A *conscientia* csak tanú volt és végrehajtó, de nem hozott erkölcsi döntéseket jövőbeli cselekvésre vonatkozóan. Ebben a korai értelmében nem lehetett engedelmeskedni a lelkiismeret parancsának, mivel nem volt a parancsa – ahogyan egy tanú sem parancsolhat. A lelkiismeret elsősorban emlékezetet jelentett. Azonban a *conscientia* jelentése a sztoikus és az újszövetségi gondolkodásban kiegészült a törvény öre jelentéssel.

Az Újszövetség „jó *syneidesis*”-ről ír (1Kor 4,4; 1Tim 1,5 és 1,19), azaz feltételezi a rossz *syneidesis* létét. Másutt a *syneidesis* erkölcsi ítéletalkotást jelent, a helyes-helytelen eldöntését (ApCsel 23,1; 24,16; 1Kor 8,10). A második korinthisziakhoz írt levélben (4,2) kapta a későbbi „belső törvényhozó és bíró” jelentését.

Az Újszövetség, és elsősorban Szt. Pál nyelve még egy fontos elemet tartalmazott. A Rómaiaknak írt levél sokat idézett passzusa (13, 1–6) a világi felsőbbség elfogadására szólít fel. E szakasz megkülönbözteti a *forum internumot* és *forum externumot*, mint két olyan ítélőszéket, amelyeknek egyaránt alá kell vetnie az embernek. Az ember rászorul az ellenőrzésre, és ezt a két ítélőszék végzi együttesen. A keresztény gondolkodás az előbbivel, tehát a belső ítélőszékkal azonosította a lelkiismeretet. Szt. Agoston Szt. Jeromos óta erkölcsi kérdésekben a lelkiismeret lett a legfőbb tekintély.

Szintén a páli levelekben a lelkiismeret összeolvadt a hittel, és a Rómaiaknak írt levél azon tanítása – miszerint ami nem meggyőződésből, hitből fakad, az bűn (*contra conscientiam agere peccatum*; 14,23) – lett a lelkiismerettel kapcsolatos egyik legfőbb parancs forrása. E tanítás lett később a lelkiismeret-szabadság tanának forrása. Az Újszövetség szerint a lelkiismeret kívül áll a világi hatalom erején. Aki a lelkiismeretének engedelmeskedik, az Istennek engedelmeskedik. Aki ezt megszegi, annak a büntetése a rossz érzés, a bűntudat. Szt. Jeromos, Szt. Tamás, Szt. Bonaventura egyetértettek abban, hogy a jó lelkiismeret (amelyik tehát jól döntött és a jó cselekvésre is motivált) jó érzéssel jár, erről ismerhető fel; míg a rossz lelkiismeret (amely vagy rosszul döntött, vagy gyengén motiválta a cselekvőt, vagy szunnyadt) rossz érzéssel. Másrészt a lelkiismeret az érzéssel hat, motivál: jutalmaz, illetve büntet.

A *syneidesis* az *Újszövetségben*, noha isteni eredetű, de nem maga Isten. Aki tehát a hit, a lelkiismeret ellenére cselekszik, az bűnt követ el Isten ellen, a lelkiismeret forrása ellen, és ezt a rossz érzésről ismerheti fel. Ez az érzés az örök ítélet előhírnöke. Akinek büntudata van, háborog a lelkiismerete, az örök kárhozatra fog jutni, hiszen a lelkiismeret képében Isten ítél, és így előre jelzi az üdvössége felőli isteni döntést. A lelkiismeret azzal kötelez, kényszerít, hogy az engedetlenség esetén a félelemmel, szorongással büntet – a kárhozattól való félelemmel. A lelkiismeretet isteni eredetűnek gondolták, amely révén ellenőrzi az embereket, és az ellenségei egyben Isten ellenségei. Belső tanú, amely külső tekintély léte vagy közreműködése nélkül is létezik, működik, emlékezik, ítél és büntet. Azonban a görögöknél a lelkiismeret mindig múltbéli cselekedetre vonatkozott, nem a cselekvő előtt álló feladatra.

A keresztények a lelkiismeretet egyszerre tekintették tanúnak, vádlónak és bírónak, azonban attól ódzkodtak, hogy az ember úgymond belülről irányított, autonóm legyen, hiszen az áteredő bűn megrontotta. Pontosan az áteredő bűn miatt kell, hogy az ember a külső és belső ítélőszék fennhatósága alatt álljon. A belső ítélőszék, a lelkiismeret Istentől ered. Ez az ítélőszék az egyén kapcsolata Istennel. Ahelyett, hogy az egyén önmaga felett ítélő magabiztos önelégültségét hirdette volna, mindenkitől önmaga ilyen vizsgálatát várta el a lelkiismeret keresztény jelentése (2Kor. 13,5). A keresztény erkölcsi gondolkodás követte a platóni hagyományt annyiban, hogy az egyéni tudat rétegzett, elsősorban azt feltételezte, hogy minden kereszténynek (Róm 7) két akarata van, a bukás előtti Ádám és az elbukotté. Az előbbi ered Istentől, az működik a lelkiismeretben, és annak kell legyőznie az ellenőrzésre szoruló bukott embert.

Természetesen a keresztény tapasztalat nemcsak az volt, hogy az ember – szemben a platonista előfeltevéssel – nem mindig azt teszi, amit jónak tud, hanem enged a kísértéseinek, de az is, hogy számtalan ember a legnagyobb bűn elkövetése esetén sem érez büntudatot, vagy a legnagyobb lelki nyugalommal követi el a bűnöket. Ezért merült fel az a súlyos kérdés, hogy van-e mindenkinek lelkiismerete. A patrisztika és skolasztika válasza az igen volt: igen, mindenkinek van lelkiismerete, de nem mindenkiben hat az áteredő bűn miatt. Szt. Tamás nyelvén: potenciálisan mindenkiben jelen van, aktuálisan azonban nem. Ezért van háborgó, szunnyadó és téves lelkiismeret is a jó mellett. Mindez azt jelenti, hogy senki sem bízhat meg feltétlenül a jó érzésben – amint láttuk, a jó lelkiismeretnek is a jele –, ez még nem jelent semmilyen igazolást. Szükség van a korrigáló külső ítélőszékre is. Ugyanakkor, ha némelyeknek nem lenne lelkiismerete, akkor nem lenne tudása a jóról, és akkor el sem ítélnék őket: ugyanis a lelkiismeretlen embertől olyasmit kérnének számon (a jó és a rossz cselekvés elválasztását), amit

nem képes megtenni. Mindez oda vezetne, hogy a „lelkiismeretlen” vagy téves, szunnyadó, gyenge lelkiismeretű embereket fel kellene menteni mindenféle erkölcsi ítélet és felelősségre vonás alól, amiképpen az értelmi fogyatékosokkal is teszik.

Fülöp kancellár kezdte el intellektualizálni a lelkiismeret fogalmát, de a továbbiakban is minden szerző ragaszkodott ahhoz, hogy a lelkiismeret az érzések révén büntet vagy jutalmaz. Megkülönböztette a *conscientiától* a *synderesist* (*synteresis*). Az előbbi lehet rossz és tévedhet, szunnyadhat, lehet gyenge (az embernek lehet rossz, téves vagy szunnyadó lelkiismerete), az utóbbi, a *synderesis* azonban mindig jó, csalhatatlan. Ez utóbbi Istentől eredő és a teremtéstől az ember tudatában hordja, csak jó lehet, ez tartalmazza az örök erkölcsi törvényeket. Szt. Tamás nemcsak átvette ezt a megkülönböztetést, hanem kiegészítette a *Nikomakhoszi Etikából* származó cselekvésképpel. Szerinte a lelkiismeret (*conscientia*) a *synderesis* (örök erkölcsi alapelvek tára) alkalmazása egyedi esetekre a szillogizmus módszerével. A szillogizmusként működő lelkiismeret fő tétele (a *synderesis*) minden emberrel vele születik, Istentől való:

- *propositio maior* – *synderesis*,
- *propositio minor* – gyakorlati értelem,
- konklúzió – döntés, majd cselekvés (múltbeli vagy jövőbeli cselekvésekkel kapcsolatban), és a vele járó helyeslő vagy elítélő, büntető érzés.⁶

Szent Tamás azt tanította, hogy a rossz lelkiismeret forrása csak a képességek rossz rendje, azaz a szillogizmus felborulása vagy a gyakorlati értelem lehet, az áteredő bűn ugyanis csak ezt érintette, a *synderesist* nem. Szent Tamást főleg a cselekvést megelőző, cselekvési döntést hozó lelkiismeret érdekelte. A lelkiismeret nemcsak megmutatja, hogyan kellene cselekedni, de tekintélye, ereje is van erre a cselekvésre ösztönözni – ugyanis a lelkiismeret szorongással szankcionál.

Az előbbieken bemutatott tomista lelkiismeret fogalma a *recta ratióra* támaszkodott, és tartalmazta az eredendő bűnből fakadó téves lelkiismeret lehetőségét. Luther ezzel szemben az Ockham-féle misztika gondolatait népszerűsítette széles körben. Luther a Szentszékkal szemben a lelkiismeretet tette meg végső és csalhatatlan ítélőbírónak, kiiktatta a lelkiismeretből a szillogizmus és a gyakorlati értelem – ezzel kiiktatta a tévedés lehetőségét. De kiiktatta a *synderesist*, az egyetemes törvény ismeretét is – ezzel pedig a lelkiismeret értelmi vonatkozásait, interszjektív vá tehető jellegét számolta fel. A Luther-féle lelkiismeret kegyelmi ajándék, feltétlen szuverenitása van, azaz parancsai követendőek. E felfogásban lelkiismerete csak a kegyelemben részesülőknek van, és a lelkiismeret megvitathatatlan, meggyőzőhetetlen: közvetlenül Istenhez köt, de misztikusan elzárt a többiektől. Akinek tehát jó a lelkiismerete, nincsenek kétségei, dilemmái vagy bűntudata, ott ez a kegyelmi ajándék jele. A lelki-

ismeret tehát mindig jó, feltétlenül követni kell, hiszen kegyelmi ajándék. Nincs téves vagy szunnyadó lelkiismeret. Mivel abszolút, ezért felment a külső ítélőszék fennhatósága alól – a lelkiismerettel bírók nem szorulnak rá világi hatóságok, törvények léteére. A lelkiismeret Luther által népszerűsített értelme antinomikus volt. (Iz31. 33–4). Luther nem csak népszerűsítette, de radikalizálta is a lelkiismereti szabadság gondolatát, azt, miszerint senkit nem szabad kényszeríteni lelkiismerete ellenére. Hiszen a lelkiismerete ellenére valamilyen cselekedetre rákényszerített ember ilyen kikényszerített cselekedete számára büntudatot, rossz lelkiismeretet eredményezne, ami pedig a kárhozat előjele. Így a lelkiismerete ellenére cselekvő, még ha kényszerítették is, az örök élet elvesztését kockáztatja. Ezért tilos bárkit is kényszeríteni a lelkiismerete ellenére valamely cselekvésre, és ezért – az üdvösség elvesztésének kockázat miatt – igényelte a legfőbb szuverenitást a lelkiismeretnek Luther. És ezért nem csak szabad, de köteles is az ember a lelkiismeret parancsát követve akár szembe is szegülni bármiféle külső ítélőszékkal – a Szentszékkel vagy a worms birodalmi gyűléssel.⁷ Luther számára világos, a lelkiismeret legfőbb veszélyeztetője, kényszerítője a pápa és a katolikus hagyomány volt. Noha Luther radikalizmusa idővel sokat szelídült, de a lelkiismeret fogalmában levő ilyen értelmezési lehetőségeket a nonkomfortisták tovább vitték.

A modern kor hajnalán, a XVII. század közepére-végére főleg a nonkonformistáknál kialakult néhány olyan jelentése, amely segít minket a Kolnai által felvetett probléma, a modern lelkiismeret-felfogás megértésében.

Egyrészt, a lelkiismeret-szabadság mellett érvelve feltételezték, hogy noha egy az Úr, egy a hit (Ef 4,5), de számtalan tartalmú lelkiismeret van. A lelkiismeret jelentése egybeesett a pusztá véleménnyel.

Másrészt, a jó lelkiismeret jelének a jó lelkiállapotot tekintették. Így minden, ami az ember lelki állapotát zavarja, nyugtalanítja, nem pusztán a lelkiismerettel ellentétesnek és ezzel az üdvösséggel ellentétesnek tartottak, de egyben feljogosítottak minden egyént, hogy a lelki békéje (amely az örök élet evilági bizonyossága megszerzése) érdekében szembeszálljon, ellenszegüljön bárkinek és bárminek. Mivel a jó lelkiismeret megítélője csakis az egyén érzései, ezért a lelkiismeret egyfajta fekete doboz, a külvilág számára kiismerhetetlen lett. Olyan erkölcsi forrás, amely parancsait nem kell megindokolni, sem vita tárgyává nem tehető isteni és titkos eredete miatt.

Harmadrészt, a lelkiismeretet összekapcsolták a szabad, békés harmónia világával, amely meglehet a külső ítélőszék, kényszer nélkül: „nincs más isteni szabály vagy tekintély rajtunk kívül, csak a Szentírás, és nincs más bennünk, csak a Szentírás megvilágosodása az írás értelmezésére” (Milton, 1932: 6).

Végül, a kor puritán dilemmája az volt, hogy vajon az ember jó-e avagy radikálisan romlott. A válaszuk aszerint változott, hogy ügyüket éppen vesztesre vagy nyeresre látták állni. A válaszuknak megfelelően alakultak ki elitista (az ember radikálisan rossz, csak kevés a kiválasztott nem) és demokratikus (minden ember természettől fogva jó) irányzataik. Ez utóbbiak nem tagadták, pusztán zárójelbe tették az áteredő bűn tanát, és a lelkiismeret esetében a gyakorlati értelem esendőségétől eltekintettek, csak a tévedhetetlen *synderesist* hangsúlyozták (főképpen a racionalista irányzatok). A nonkomformisták demokratikus irányzatai az igaz kereszténnyel, az üdvösségre kiválasztottal azonosították az embert általában. Így minden embernek jó lelkiismeretet tulajdonítottak. Ez alapján igényelték, hogy had legyen mindenki önmaga bírója: „let all judge” (Winstanley, 1944: 14). „A büszkeséget és irigységet hasonlóképpen, ugyanis mindenki a teremtésben egyenlőként fog egymásra tekinteni; minden ember teljes egészében önmaga alkotása lesz” (Winstanley, 1944: 16).

A lelkiismeret e jelentésváltozása a XVII. században már a kortársaknak is feltűnt. Feltűnt, hogy az ember korábbi ellenőrző, erkölcsös életre vezető belső ítélőszéke most bármilyen erkölcstelen cselekvés igazolására alkalmassá vált és így is kezdték használni. Pont arra kezdték használni a lelkiismeret fogalmát, az erkölcsi bűnök igazolására, aminek felszámolását korábban a lelkiismerettől remélték.

Az anglikán Stillingfleet írta, hogy a skizma forrása a lelkiismeret. S ugyanezt olvassuk Pascalnál: Soha olyan igazán és olyan vidám szívvel nem cselekszünk rosszat, mint amikor lelkiismeretünkre hivatkozva cselekszünk (Pascal, 1983: 358, 895). Mindennek a politikai következményeit Hobbes állapította meg a *Leviatánban*, aki azt írta, hogy a lelkiismeret tana lázító elmélet, mivel azt állítja, hogy minden ember maga ítélheti meg, mi a jó és rossz cselekedet (Hobbes: 1970: 29. fejezet). Egészen a modern korig pedig a politikával kapcsolatos gondolkodás és tapasztalat egyik Arisztotelészig, illetve az Ószövetségig visszakövethető sarokköve volt, hogy senki sem lehet bíró önmaga dolgában (*Nemo iudex in causa sua*), mert a közrend végét hozza.⁸ Ami a kora modern korban némely nonkomformista nézete volt, idővel az terjedt el, és Kolnai szerint ez a lelkiismeret-értelmezés és a belőle fakadó problémák terhelik korunkat.

2. KOLNAI A TÉVES LELKIISMERETRŐL

Köztudott, hogy Kolnai megtért és katolikus lett. Sőt vagy tíz évet a québeci Lavale Egyetemen töltött jezsuita társaságban, ezért nem pusztán a lelkiismeret keresztény fogalmával, de an-

nak tomista értelmezésével is megismerkedhetett ott (Balázs, 2004; Kolnai 2005). Kolnai lelkiismeret-felfogása tomista. Szerinte is a lelkiismeret erkölcsi önvizsgálat, tudatosság, figyelmeztetés valamely múlt-, jelen- vagy jövőbeli cselekedettel kapcsolatban. A lelkiismeret általános elveket alkalmaz egyedi esetekre (Kolnai, 2004: 62). Mivel úgy látta, hogy az ember kötelessége számolni a téves lelkiismeret lehetőségével, és kutatni az erkölcsi döntésével szembeni érveket, ezért érthető, hogy e klasszikus, sokat tárgyalt, de elfeledett problémát elevenítette fel a *Téves lelkiismeret* című írásában.

Kolnai írása azon a modern erkölcsi paradoxonon alapul, hogy a lelkiismeret lehet jó és téves, ugyanakkor mindig a lelkiismeret szerint kell cselekedni, mivel a lelkiismeret ellenére cselekedni bűn. A paradoxon az, hogy az ember erkölcsi kötelessége az esetleg téves erkölcsi döntéseit is követni. Ugyanakkor józan ésszel azt várjuk el egymástól, hogy helyesen cselekedjünk, és nem azt, hogy nagy lelki nyugalommal.

A paradoxonnal kapcsolatban Kolnai két elterjedt választ, a modern erkölcsi gondolkodás két típusát látta. A formalizmust, amely szerint csak az a kérdés, hogy a cselekvő a lelkiismerete szerint cselekedett-e, függetlenül a lelkiismeret tartalmától. A formalizmus neve alatt a mások által a szubjektivizmusnak, relativizmusnak nevezett jelenséget bírálta. A formalista megoldás szerint, amely eltekint a téves lelkiismeret lehetőségétől, a lelkiismeret intuitív, megfellebbezhetetlen, abszolút szuverenitása van. A formalizmusa a *contra conscientiam agere peccatum* elvére teszi a fő hangsúlyt.

A lelkiismeret szuverenitása – erkölcsi kifogásokkal szembeni védettsége, a számonkérhetetlensége – a lelkiismeret parancsait véletlenszerűvé teszik, bármi igazolhatóvá válik a lelkiismeretre hivatkozva. A nem reflektív lelkiismeret – azaz az, amelyben nem merül fel a tévedés lehetősége, nincsenek kétségei, magabizó, ami ugyanakkor a lutheri puritán gondolkodásban a kiválasztottság jelének számított – igényli a vitathatatlan, megkérdőjelezhetetlen tekintélyű döntések státusát. E lelkiismeret-felfogást Kolnai azért tekintette problematikusnak, mivel elemzhetetlen intuíción alapszik. Az egyén úgy érzi, a lelkiismerete miatt azt kell tennie, amit tenni akar. A formalizmus veszélye a tisztán intuitív erkölcs, a felmerülő benyomások, vágyak elfogadása és az erkölcsi parancs rangjára emelése. Egybecsúszik a reflektálatlan akarat az erkölcsi öngazolással és magabiztossággal. Így a lelkiismerettel igazolnak minden pillanatnyi vágyat, szeszélyt, hóbortot. Kolnai ezzel szemben az igényli, hogy a cselekvő fogadjon el külső szempontokat, érdekeket, tekintélyeket, a *forum externumot* (Kolnai, 2004: 64–5). Kolnai az olyan lelkiismeretet igényelte, amely az erkölcsi igazságra törekszik önbírálat, ítéletalkotás révén, igyekszik kikerülni a tévedést – de ennek feltétele a tévedés lehetőségének elismerése –, és amely lelkiis-

meret az ítéletét igyekszik nyíltan, objektív mércék szerint is igazolhatóvá, azaz interszubjektívvá tenni.

Az említett paradoxonra adott másik elterjedt válasz szerinte az intellektualizmus, amely az igaz erkölcsi tudás alapján ítéli meg a cselekvést, függetlenül attól, hogy a cselekvő szubjektíven mit ítél, hogyan érez a cselekedete felől. Az intellektualista nézet szerint a jó cselekvés tanítható. A formalista a téves lelkiismeret problémájától, az intellektualista pedig a nem hatékony (szunnyadó) lelkiismeret problémájától tekint el. Nem hatékony lelkiismeret az, amely tartalma jó, helyes, de nem tudja a cselekvőt az ennek megfelelő cselekvésre készíteni. Kolnai amellettsérvelt, hogy a cselekvésre ösztönző lelkiismeret nem eredhet az intellektuális belátásból, meggyőzésből, csak a személyes intuícióból, a transzcendenciával való nem intellektualizálható kapcsolatból.

Az intellektualizmus veszélye az, amit Kolnai „eltakart” (*overlain*) lelkiismeretnek nevezett. Ez esetben a lelkiismeret túlságosan is egy nem erkölcsi abszolútumhoz igazodik, amely így egy végső erkölcsi alapelv szerepét bitorolja el. Ezt a keresztény gondolkodás nem nevezné lelkiismeretnek, de a köznyelv annak tartja. Ebben az esetben a cselekvő elszakad a nyílt és diszkurzív (interszubjektív) erkölcsi helyesléstől, nem is tart rá igényt. Láttuk, a korábban tárgyalt formalista lelkiismerettel is ez volt Kolnai baja. A Kolnai által eltakart lelkiismeretnek nevezett erkölcsi gondolkodás egyik alesetét közkeletűbb néven nevezhetjük racionalistának vagy ideologikusnak. Az ideologikus gondolkodás mellett az eltakart lelkiismeret másik esete az „intézményes”, amikor az intézményhez fűződő hűség válik a legfőbb paranccsá. Mindkettő bálványimádás és az erkölcsi dilemmák feladása valamely bizonyosságba való betemetkezés kedvéért. Mindkettő az erkölcsi lelkiismeret teljes uralása egy nem erkölcsi alappal. Mind az ideologikus gondolkodással, mind a formális (relativista/szubjektivista) lelkiismerettel szemben az volt Kolnai kritikája, hogy nem igénylik és így el is szakadnak az interszubjektív erkölcsi meghelyesléstől és benne rejlő mérséklő, kiigazító hatástól, amit a józan ész, a hagyomány és a tekintély nyújtott egykor. A konzervatív gondolkodás szerint ezek védhetnek meg az ideologikus és totalitárius gondolkodás csapdájától.

A „eltakart” lelkiismeret esetében az ideológia, a totalitárius nyelv, egy intézmény kínálta nagyobb bizonyosság a csábító. Egy jó ügy szolgálatának érzetét nyújtja, megszabadulást a pluralitásból fakadó dilemmáktól. Noha a téves lelkiismeret nem köthető egy filozófiai nézethez, az „eltakart” lelkiismeret köthető bizonyos nézethez.

Kolnai a modern lelkiismeret fogalmában rejlő paradoxonnal kapcsolatban a formalizmus és intellektualizmus két veszélyére hívja fel a figyelmünket. A formalizmus veszélye a formális er-

kölcs (a kötelességérzet) és a tartalmi erkölcs (a lényegileg helyes és helytelen cselekvés érzete) szétválasztása. A formalizmus veszélye az, hogy bármire vonatkozhat a kötelességérzet, a lelkiismeret tartalma véletlenszerűen változhat; az intellektualizmusé pedig a helyes és helytelen cselekvés előírása a cselekvő intuitív cselekvési késztetése nélkül; ezt nevezte deontikus erőnek (Kolnai, 2004: 74). A deontikus erőt biztosító intuíció a transzcendenciával való kapcsolatból ered. Azonban Kolnai minden kritikája ellenére tisztelőben tartotta a téves lelkiismeretet, hiszen a cselekvő ez esetben jó szándékú. De nem tett így a vallási fanatikus, szektás, totalitárius, nacionalista vagy racionalista bálványimádók eltakart lelkiismeretével. Ennek nem adja magyarázatát, pedig belátható, hogy ez utóbbiak is jó szándékúak, csak bálványimádók. Azt állította, hogy az eltakart lelkiismeret nélküli az intuitív bizonyosságot és a helyes-helytelen diszkurzív elfogadását. Az eltakart lelkiismeret esetében a gondolkodás egy elvhez ragaszkodik az intuitív és konszenzusos erkölcs felett. Ilyen például a kommunista párthoz kötődés vagy az integrizmus. Az intellektualizmussal kapcsolatos bírálatából az derül ki, hogy Kolnai fontosnak tartotta az intuitív bizonyosságot, és az eltakart lelkiismeret esetén különösebb indoklás nélkül kizárta azt.

Kolnai a gyakorlati értelmet és az általános elvek egyes esetekre történő alkalmazását, tehát a döntést kizáró lutheri és kantianus (kategorikus imperativus) gondolkodással szemben az arisztotelészi tomista, pluralista cselekvés és erkölcsfelfogás mellett érvelt. Ennek megfelelően úgy látta, hogy a cselekvőnek konfliktusos kötelezettségek közt kell döntenie. Így a lelkiismeret nem egy egyenes, feltétlen erkölcsi parancs. A lelkiismeret konfliktusa, amit nem spórolhat meg a felelős cselekvő, az eltérő szempontok, kívánalmak összeegyeztethetetlen voltából fakad, mivel a cselekvés, a gyakorlat a pluralitás elrendezése – számtalan szempont, mérce alkalmazása. A cselekvést pedig a legjobb vagy a lehetséges legjobb elrendezés alapján dönti el az ember (probabilizmus és probabiliorizmus). Szemben a közkeletű képpel, a katolikus (tomista) lelkiismeret tartalmazta a választás (*heresis*) mozzanatát.

Feltűnő, hogy Kolnai a gyakorlatról írva Arisztotelészre hivatkozott (Kolnai, 2004: 68) és nem Szt. Tamásra.⁹ Ugyanis Kolnai azt állítja, hogy a gyakorlati szempontok, az erkölcsileg releváns tudások nem feltétlenül erkölcsiek. Sőt, azt is elfogadta, hogy vannak a lelkiismereten kívüli erkölcsi alapelvek (Kolnai, 2004: 64). A nem hatékony lelkiismeret az, amikor a gyakorlati megfontolások felülkerekednek az erkölcsieken, amit a keresztény gondolkodás bűnnek nevez.

A tomista lelkiismeret – mint fent utaltam rá – tartalmazza az áteredő bűn miatt megromlott, esendő gyakorlati értelemet

(Kolnai, 2004: 61). E gyakorlati értelem tévedhet, ezért az ember nemcsak a lelkiismeret előtt felelős, de felelős a lelkiismeretéért is, azt gondoznia kell: érzékenynek, jól informálnak kell tartani. A téves lelkiismeret eredhet ugyanis a tények félelértéséből, a téves gyakorlati tudásból. Ezért a pluralitás fenntartása, a téves gyakorlati tudás lehetőségének minimalizálása miatt kell az interszubjektív, azaz a konszenzusos erkölcs. Mivel a gyakorlati tudás csak a gyakorlat során szerezhető meg, ezért sosem tökéletes, de valószínű, a kipróbált gyakorlati tudás zöme csak a többiekkel együttműködve, közös gyakorlatok során szerezhető meg.

3. A MODERNEK LELKIISMERETE

A modernek kidobták a teológiát, a teológiai problémák szükségtelen voltát hirdették, és idővel maguk is elfelejtették azokat. A teológia elfelejtése problémák, dilemmák, fogalmak és esetleges veszélyek elfelejtése. Ezekkel szemben a modernek azt hirdetik, hogy a megoldás(ok) birtokában vannak.

A lelkiismerettel kapcsolatos dilemma a *forum internum* és a *forum externum* dilemmája. Bár a keresztény hagyomány mindkettő szükségességére hívja fel a figyelmet, a modernek hajlanak megoldottnak nyilvánítani a dilemmát. Ha ennek vagy bármely más ma elfeledett problémának a vitatása konzervatívnak számít, akkor Kolnai az volt és a jelen előadás is az.

Azok, akik csak a *forum internum* szükséges és elégséges voltát hangsúlyozzák és azt, hogy nincs szükség külső intézményes, törvényes ellenőrzésre, kényszerekre, azok az ember jó és csálhatatlan voltát állítják. Ha az ember jó, erkölcsi kérdésekben legalább tévedhetetlenül ítél, akkor felszabadul a külső kényszerek alól, hiszen eljött a boldog kor. A gyakorlatban azonban nem az Izajás által leírt világot, hanem a relativizmusból fakadó folytonos engedelmességi és legitimációs problémákat, az öntudatos és büszke gonoszságot látjuk.

A másik döntés az, hogy az embert tevékenysége miatt teljes egészében alávetik a *forum externum* kényszerének, a társadalmi vagy a politikai rendnek, a törvényeknek és intézményeknek. A modernek első megoldása a dilemmára – a *forum externum* felszámolása – az anarchista remények, vagy az állam elhalására vonatkozó remények forrása. A második megoldás – a *forum internum* kiiktatása – társadalmassító zsarnokságok, diktatúrák eszményének és gyakorlatának forrása.

A dilemma tehát a jó és helyes ismeretének forrása. Azok, akik a jó ismeretét, az erkölcsi ítélet alapját az immanens társadalmi és politikai hatalomból vezetik le, arra ítélnék az embert, hogy örökre be legyen börtönözve bármely rossz, de létező, fennálló politikai rendbe. Azonban ez nincs így. Az Exodus ar-

ra tanít minket, hogy a nemzedékek óta szolgaságban élők is tudomást szerezhettek arról, hogy mi a jó és helyes, mi a szabadság. És e történet arra tanít, hogy a nemzedékek óta erkölcselenségben, a jótól elzárva élők is tudomást szerezhettek a jóról. A jó transzcendens ismeretének forrását, a lelkiismeretet tehát kizárni a politikai gondolkodásból tévedés Kolnai szerint. Akik mégis így tesznek, talán azért járnak el így, mivel olyasmiről van szó, aminek ellenőrzését nem remélhetik – ezért inkább nem létezőnek vagy irrelevánsnak állítják.

Kolnai nem a lelkiismeret szükségtelen voltát vagy nem létezését állító modern zsarnokságokra utalt elsősorban. A téves lelkiismeret lehetőségének elfelejtése inkább a modern demokrácia problémájára ural. A modern demokrácia ugyanis arra az előfeltevésre épül, hogy minden ember egyaránt jó vagy legalábbis a jó ítélet forrása, így mindenki képes és elégséges az önszabályozásra. A modern demokrácia a lelkiismeret, a *forum internum* önmagában elégséges volta előfeltevésére épít. Ha ugyanis előfeltételeznék, hogy az emberek esendők, erkölcsi ítéleteik tévedékenyek, akkor örültség lenne rájuk bízni a választás révén gyakorolt önruralmat. Örültség az általános választójog, sőt a választás is. Olyan modern dogmák dőlnek meg, mint az egyenlőség, az általános választójog, önkormányzat és a pártrendszer. Ezek azon az előfeltevésen alapulnak, hogy az egyén (a győztes párt) képes önmagát ellenőrizni, ami azonban csak az esendő ember lehetőségének elutasítása esetén értelmes.

Kolnai abban látja a modern demokrácia problémáját, és erre hívja fel a figyelmünket, hogy az azt előfeltételezi, minden egyén a jó tudásának csálhatatlan forrása, így mindenki saját szeszélye szerint hozhat erkölcsi ítéletet és ezt szabadon követheti. Ugyanakkor a modern felfogás szerint az, aki vagy ami (vallás, szokás, törvény, intézmény, állam) ebben akadályozza, az *per definitionem* erkölcselsten és zsarnoki, hiszen valami az egyén által nem jónak észleltre kényszerítene. Aminek pedig szabad és kell ellenállni. A modern demokrácia tehát az egyén erkölcsi ítéletét csálhatatlannak feltételezve, azt teszi mindenképp mércéjévé. Korunk erkölcsi problémája úgy tűnik az, hogy a modern ember a téves lelkiismeret lehetőségével együtt elfeledkezett az ősi bölcsességről, miszerint senki nem lehet önmaga bírója. Ezzel szemben hívja fel a figyelmünket Kolnai az át-eredő bűnre és a téves lelkiismeret lehetőségére.

Amikor a liberális demokrata valamely döntést mindenki „lelkiismeretére” bízta, azt implikálja, hogy mindenki döntsön úgy, ahogyan jónak látja, az adott kérdésben – pl. abortusz, eutanázia, szexualitás – a pillanatnyi vágyak, szeszélyek uralkodjanak. (Amely esetekben a liberális nem ódzkodik az erkölcsi döntéstől, akkor nem is bízta azt minden egyes ember „lelkiismeretére”, azaz kiszámíthatatlan szeszélyére.) Ezt azokban az esetekben állítja a liberális demokrata, ahol toleranciát hirdet,

azaz a másokra vonatkozó ítélet felfüggesztését. De a szexuális szabadság miért lelkiismereti kérdés, amikor a szexizmus vagy a rasszizmus már nem az? A katonai szolgálat megtagadása miért megszentelt, így legitim cselekvés, az adózás megtagadása miért nem az?

A modern demokrata lelkiismeret annyit jelent, hogy az a döntés helyes, követésre méltó, amely a cselekvő számára a leginkább megnyugtató, vágyait, késztetéseit leginkább kielégíti, leginkább megfelel neki. Ez a lelkiismeret mindig azt mondja, amit a cselekvő hallani akar. De akkor mi választja el az így felfogott és erkölcsi abszolútként élénk állított modern liberális lelkiismeretet az akarattól? A liberális demokrata nem ismeri sem a téves, sem a háborgó vagy szunnyadó lelkiismeret fogalmait. A „lelkiismeretét” szentnek (kérdőre nem vonhatónak), szuverénnek és csalhatatlannak tartja. Ha a lelkiismeretről beszél, akkor az önzést, önbecsapást, gonoszságot, tévedés lehetőségét kizárja. A lelkiismeret fogalmát használva az ember eredendő jóságának tanát feltételezi.

A döntéseket „titkosítva”, a lelkiismeretet fekete dobozként felfogva – amelynek nem lehet és nem is kell interszjektíven, mások számára is belátható módon, számot adnia arról, hogyan és miért jutott döntésekre – szentesíteni lehet bármilyen önző, korrupt vagy teljesen amorális cselekvést is. Amikor az egykori magyar államfő a lelkiismeretére hivatkozva tagadta meg két főtisztviselő kinevezésének aláírását, akkor a lelkiismerethez kapcsolt erkölcsi tekintélyt és a lelkiismeret feketedoboz-szerű felfogását használta, tehát azt, hogy nem kell megindokolnia döntését. Kivonhatta magát és döntését az interszjektív erkölcsi térből. Ez esetekben a lelkiismeret szent, *ultima ratio*, azaz további faggatásnak nincs helye, hiszen a lelkiismeret sérelme a legfőbb rossz, parancsa pedig feltétlen. Amikor a politikusok „lelkiismereti szavazásról” beszélnek, akkor azt értik ez alatt, hogy mindenki úgy dönt, ahogyan neki tetszik. A politikusok és közemberek lelkiismeretre hivatkozva látszólag cselekvésük erkölcsi igazolására törekcszenek, azonban a lelkiismeret kérdőre nem vonható voltát zsákmányolják ki, és ezzel megfosztják a lelkiismeret fogalmát annak erkölcsi tartalmától. Ugyanis, ha a lelkiismeret bármilyen tetszőleges döntésre vezethet, akkor hogyan lehet erkölcsi döntnök? A modern liberális demokrata lelkiismeret azt jelenti: mindenki ítéljen úgy, ahogyan neki tetszik. Ha a lelkiismeret sokféle lehet és a lelkiismeret az erkölcsi ítélet feltétlen forrása, akkor sokféle erkölcs lehet. Kolnai ezt a relativizmust vette célba bírálataival. A téves lelkiismeret fogalmának problémává tételével elsősorban a szjektívizmus, a relativizmus mögött álló moderne erkölcsi magabiztosságát tette problémává. A téves lelkiismeret lehetőségének felvetésével az erkölcsre hivatkozó cselekvők erkölcsi önigazolási törekvése hiúsul meg.

Hobbes, Pascal fent említett példáiból láttuk, hogy nem új felismerés, az hogy a téves lelkiismeret lehetősége felveti a lelkiismeret tisztelete (lelkiismereti szabadság) és a közrend dilemmáját. Ennyiben ez a tisztán pszichológiai és erkölcsi fogalom politikafilozófiai jelentőséggel bír. Kolnait azonban nem általában a közrend, hanem a demokrácia sorsa izgatta. A fent elmondottak nem azért fontosak Kolnai számára, hogy a demokráciát elvesse. Inkább érte aggódik. Hasonlóan Platónhoz, de Tocqueville-hoz, T. S. Eliothoz és sok magyar kortársához (mint Mannheim Károly, Polányi Mihály), úgy látta, hogy a relativizmus, vagy másképpen fogalmazva a szubjektivizmus az emberi akarat uralmához, ez pedig a totalitárius, zsarnoki rendszerek felé vezet. Egyaránt elutasította a szubjektivista erkölcsöt, a voluntarizmust és a totalitarizmust. Kolnai, miként de Tocqueville vagy T. S. Eliot, „az Isten alatti szabadság” híve volt. Pascalhoz hasonlóan Kolnai meg akarta védeni az erkölcsi jót a lelkiismereti retorika mögé búvó voluntarista szeszélyektől és öntudatos bűnöktől. Ugyanakkor szükségesnek látta és meg akarta őrizni a lelkiismeretet mint a jó tudásának és a jó cselekvés motívójának transzcendens forrását. Ezért figyelmeztet a téves lelkiismeret lehetőségére, ugyanakkor a lelkiismeret mint a jó transzcendens forrása szükségességére. Ugyanis a lelkiismeret transzcendens voltában gyökerezik az európai szabadság – az európai szabadság nem a vallás ellenére, hanem a vallásból alakult ki (Kolnai, 2005: 223). E szabadság másik forrásai a megoldhatatlan dilemmáink, mint amilyen a külső és belső fórum közti. Azonban a szabadság fogadatlan, racionalista és szekularista prókátorai mind az ellenőrizhetetlen transzcendenciáról, mind a megoldhatatlan dilemmák jótékony súrlódást generáló hatásáról elfeledkeznek, vagy rosszabb esetben a szabadság gátjainak mutatják be ezeket.

A demokrácia Kolnai számára sem egyszerűen politikai rendszer, hanem mentalitás, mint Platón vagy de Tocqueville leírásában. Kolnai e mentalitáskritikája azt sugallja, hogy a szabad európai politikai rend fennmaradása csak a demokratikus mentalitás ellenére, annak visszaszorításával maradhat fenn. A modern, liberális demokráciának nevezett politikai rend nem liberális és nem demokratikus előfeltételek esetén tud csak fennmaradni, mint amilyen a minden jó rend feltételének tekintett ősi bölcsesség: *Nemo iudex in causa sua*.

Kolnai *Téves lelkiismeret* című írása befejezetlen. Nem kínál megoldást sem a téves lelkiismeret, sem az immanens rend és a jó ismerete transzcendens forrásának problémáira, mégis a konszenzus és a *common senset* igénye azt látszik sugallani, hogy a megoldás a lelkiismeret eredeti, interszubjektív jellegének visszaállítása lehet. A *syneidesis* vagy *conscientia*, ahol a *syn* és *con* előtag hangsúlyos, az eredeti értelmében: másokkal

megosztott tudás. A lelkiismeret ezzel szemben ugyanis olyan jelentést kapott a modernektől, amely fekete dobozként utal rá. A lelkiismeret olyan fekete doboz, amelyben nem tudjuk, hogy hogyan és miért születnek az erkölcsi ítéletek, de az egyén köteles ezeket követni, a környező világ – a többi ember és intézmények – pedig kötelesek ezeket a valahogyan és valamiért született ítéleteket tiszteletben tartani, elfogadni, különben szabadságuktól fosztanak meg a fekete dobozt, és zsarnokiak lennének, akiknek szabad ellenállni.

A lelkiismeret keresztény értelmében, amelyre Kolnai igényt tartott, utal arra, milyennek kellene lennie az emberi életnek, cselekvésnek a földi életben. A keresztény felfogásban a lelkiismeret nem az, ami először eszünkbe jut, nem az először felmerülő vágyunk. A jó lelkiismeret az értékes, amely az igazságot képviseli, amely igazság anathéma a modern liberális számára. Az egyén nézetének a keresztény számára önmagában nincs erkölcsi értéke. A liberális modern lelkiismeret bármilyen motivációt, nézetet, döntést jelent. A keresztény lelkiismeret kemény, objektív, megpróbálja az egyén tudatát, megtérésre, alázatra buzdítja. Ez azonban kényelmetlen a modernnek számára, akik számára a lelkiismeret az antinomista szabadság jelszava és szimbóluma lett: azon jogé, hogy bármi nekik nem tetszőt elutasíthatnak. A lelkiismeret eredetileg nem az egyéni autonómia jelszava volt, hanem a bűnös egyén egyik ellenőrzője. A lelkiismeret – eredetileg a tomista értelmében – az objektív törvény elfogadása az egyénnek önmagára, és nem minden neki nem tetsző elutasítása (Kolnai, 2004: 60). A lelkiismeret eredeti jelentésében az egyénben működött, de nem egyéni volt.

A lelkiismeret dilemmáinak elfelejtése, a téves lelkiismeret lehetőségének elfelejtése egyben eltekintés – miszerint a lelkiismeret tévedhetetlen szuverén erkölcsi kérdésekben, átvéve a Szentszék helyét – a veszélyektől. A veszélyek nem létező voltának feltételezése pedig együtt jár korábban felmerülő gyógyír-
ok elfeledésével. A téves lelkiismeret problémájára adott katolikus válasz a hit, a hagyomány és az egyház hangsúlyozása volt. Kolnai a konszenzust igényelve azt sugallja, hogy számára az utolsó két elem, hagyomány és egyház közös eleme a fontos: az interszubsztantívitás. A tekintéllyel bíró tér- és időálló konszenzus a hagyomány. A hagyomány és egyház elvetése a konszenzuális erkölcs felrúgása, aminek eredménye az, hogy az esendő emberi ítélet megerőszkolja a világot szubsztantívizmus/relativizmus/emotivizmus vagy zsarnoki rendszerek formájában. Az igazi lelkiismeret az emberiség nyílt konszenzusán alapuló erkölcsi alapok és mércék elfogadása (Kolnai, 2004: 75). Ezt a konszenzust semmilyen speciális krédó, személy vagy közösség nem képviseli teljesen és kimerítően. E konszenzus te-
le van bizonytalansággal.

Kolnai számtalanszor megfogalmazta a konszenzuális erkölcs igényét (Balázs, 2004: 139). De ez nem ellentétes a lelkiismereti szabadsággal. Megőrizte az eltérő lelkiismeret lehetőségét, amely eltér az erkölcsi konszenzustól, hagyománytól. Igaz, ma – erkölcsi konszenzus híján – minden lelkiismeret eltérő. A konszenzus is tévedhet és a deontikus intuíció is. A konszenzusos erkölcs és az interszubjektivitástól mentes, állítólagos transzcendens forrású erkölcs egyaránt tévútra vezethet. Nincs megoldás. Ezért az interszubjektivitás, tehát a hagyomány és egyház erkölcsé esetén is mindig fenn kell tartani erkölcsi reflexivitásunkat.

JEGYZETEK

- 1 Mogyorósi Emese hívta fel kedvesen a figyelmemet Euripidész drámáira (*Médea*, *Hüppiasz*), amelyekben az ember, noha tudja mi a jó, mégsem azt cselekszi.
- 2 A szekuláris erkölcsi és lelki gondolkodás ezzel szemben nem képes e két problémakör – az erkölcs és lélektan – összekapcsolására, együttes tárgyalására, és végképp nem képes az ember transzcendenciára nyitottságáról számot adni, legfeljebb arra, hogy – mint Marcuse – sopánkodjon a modern szekularizált világ transzcendencia-hiánya miatt. A modernek kései nemzedékei szomjazták a transzcendenciát, miután a korábbi modernek tűzzel-vassal irtották a transzcendenciáról való gondolkodást, a transzcendenciával fenntartott rendezett intézményes és szokásos kapcsolatokat, az egyházas vallásoságot.
- 3 E jelentéstörténet ennél alaposabb bemutatását máshol teszem meg monografikus formában.
- 4 Bár Perkins a *scire* és *conscire* töből magyarázta a *conscientia* jelentését. (Perkins, 1966: 7)
- 5 Például Oidüpusz Teiresziáosztól azt kérdi, milyen *syneidost* nem mondott meg neki?
- 6 Az elméleti gondolkodás és a cselekvés, az elméleti és a gyakorlati következtetés (szillogizmus) eltérő volta régi felismerés. A gyakorlati következtetés végeredménye a cselekvés vagy legalábbis a cselekvési szándék. Gyakorlati következtetést valójában igen ritkán végzünk, csak határhelyzetekben. A gyakorlati logika sokkal inkább előre- vagy visszatekint, s tanácsadás vagy utólagos megértés formájában létezik.
A cselekvő X elérésére törekszik.
X elérése érdekében Y-t kell cselekedni.
Tehát a cselekvőnek meg kell cselekednie Y-t.
A leíró állítások (a célkitűzés, az eszközválasztás és a helyzetértelmezés) önmagukban sem problémamentesek, de fel kell hívni a figyelmet arra, hogy – ritka esetektől eltekintve – mindig számtalan szándékunk és szempontunk van. A fenti gyakorlati következtetés feltételezi, hogy a cselekvő már kizárta a versengő célokat és szempontokat. De milyen logika alapján? Van-e egyáltalán ilyen logika? A „normatív következtetés” számtalan logikai ugrást tartalmaz (gondolkodásunk analitikusan leírhatatlan módon jut eredményre, ez esetben gyakorlati következtetésre), amelyeket a gyakorlati következtetést

- végző személy hajt végre hiteinek, előfeltevéseinek és attitűdjeinek homályos összefüggéseiben. A megfigyelő csak akkor tudja mindezt követni, megérteni, csak akkor tud vele egyetérteni a logikai szakadékok átugrásában, ha osztja a cselekvő hiteit és előfeltevéseit. Teljes megértés csak jóakarató, azaz a cselekvővel vagy a beszélővel megegyező előfeltevéseket, értelem-összefüggést elfogadó olvasó, megfigyelő esetében lehetséges. E logikai ugrások, azaz gyakorlati (cselekvési) következtetéseink obskurus volta miatt (is) járnak kudarcral a racionalista etika vagy cselekvés megteremtésére irányuló törekvések (Arisztotelész, 1987: VII. könyv; Anscombe, 1957; von Wright, 1983).
- ⁷ Főleg a galatiabeliekhez és a rómaiakhoz írt levelekről szóló kommentárjaiban látható ez jól. De a nagyobb nyilvánossághoz szóló írásaiban is.
- ⁸ Arisztotelész: „márpedig a legtöbb ember rossz bíró a maga dolgában... az ember rossz bíró a maga ügyében”. (*Politika* 1280a). És az Őszövetségben: „Ebben az időben nem volt király Izraelben, és mindenki azt tette, ami neki tetszett.” (Bírák 17, 6); „Ebben az időben nem volt király Izraelben, és mindenki azt tette, amit kedve tartott.” (Bírák 21, 25)
- ⁹ Szt. Tamás szerint a téves lelkiismeret egyik forrása az áteredő bűn miatt megromlott gyakorlati értelem. Szerinte a jó lelkiismeret esetén a gyakorlati értelem (*prudencia*) összhangban van az erkölcsi elvekkel (*synderesis*).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anscombe, G. E. M. (1957): *Intention*. Basil Blackwell, Oxford.
- Arisztotelész (1987): *Nikomakhoszi etika*. Budapest, Európa Kiadó.
- Arisztotelész (1984): *Politika*. Budapest, Gondolat.
- Balázs Zoltán (2004): „*Kolnai Aurél*”. In: uő. szerk. *Kolnai Aurél*. Magyar Pantheon, Új Mandátum.
- Hobbes, Thomas (1970): *Leviatán*. Budapest, Magyar Helikon.
- Kolnai Aurél (2004): „*Erroneous Conscience*”. In: Z. Balázs Z.–F. Dunlop szerk. *Exploring World of Human Practice: Readings in and about the Philosophy of Aurel Kolnai*, CEU Press. Budapest–New York.
- Kolnai Aurél (2005): *Politikai emlékiratok*. Európa Kiadó.
- Milton, J. (1932): *The Works of John Milton*. New York, Columbia University Press, Vol. VI.
- Pascal, B. (1983): *Gondolatok*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Perkins, W. (1966): „*The Whole Treatise of the Cases of Conscience*”. In: Th. F. Merrill szerk.: William Perkins, Hague.
- Polübiosz (2002): *Plübiosz történeti könyvei*. Attraktor, Gödöllő–Máriabesnyő.
- Winstanley, G. (1944): *Selections from His Works*. London.
- Wright, G. H. von (1983): *Practical Reason. Philosophical Papers*. Vol. I, Basil Blackwell, Oxford.